

ROBERT SUSKI¹

ORCID: 0000-0001-5227-2743

ŚMIERĆ GALERIUSZA W *HISTORIA ADVERSUS PAGANOS* OROZJUSZA

The Death of Galerius in the *Historia adversus paganos* by Orosius

Abstract

Orosius describing in the *Historia against pagans* illness and death of Emperor Galerius claimed that they were the result of a suicide attempt. No other source confirms this fact, including works used by Orosius, which either very briefly informs about the death of the ruler (*Breviarium* of Eutropius, *Chronicon* of Jerome), or does not mention it at all (*Church History* of Rufin of Aquileia). Probably the ruler's suicide was an invention of Orosius, who could think that this is how the enemy of God and Christianity should die. In the Bible, suicide is shown negatively and was most likely condemned by the Fathers of the Church.

Keywords: Orosius, Historiography in the Late Antiquity, Galerius, late Roman Empire

Streszczenie

Orozjusz w *Historia adversus paganos*, opisując chorobę i śmierć cesarza Galeriusza, przypisał mu popełnienie samobójstwa. Żadne inne źródło nie potwierdza tego faktu. W źródłach, z których korzystał Orozjusz, albo bardzo lakonicznie informuje się o zgonie władcy (*Breviarium* Eutropiusza, *Chronicon* św. Hieronima), albo się o tym milczy (*Historia Ecclesiastica* Rufina z Akwilei). Prawdopodobnie to sam Orozjusz przypisał popełnienie cesarzowi samobójstwa, gdyż uznał, że tak powinien odejść wróg Boga i chrześcijaństwa. W Biblii samobójstwo ukazane jest negatywnie. Podobnie ojcowie Kościoła potępiali popełnienie samobójstwa.

Słowa kluczowe: Orozjusz, historiografia w późnym antyku, Galeriusz, późne cesarstwo rzymskie

W maju 311 roku zmarł cesarz Galeriusz. Uwagę badaczy przyciągały bardzo dokładne opisy cierpień, jakie miały stać się udziałem tego władcy podczas jego długotrwałej

¹ Robert Suski dr hab., profesor Uniwersytetu w Białymstoku, historyk starożytności, autor książek *Konsolidacja Cesarstwa Rzymskiego za panowania Aureliana* (Kraków 2008), *Jowisz, Jahwe, Jezus. Religie w „Historia Augusta”* (Warszawa 2014), *Galeriusz. Wódz, cesarz i prześladowca* (Kraków 2016). E-mail: r.suski@uwb.edu.pl.

choroby: ciało imperatora miało za życia gnić, miały legnąć się w nim robaki, choroba miała doprowadzić do śmierci władcy tuż po wydaniu przez niego edyktu tolerancyjnego względem chrześcijan². W 1954 roku J. Moreau zakwestionował historyczność opisów śmierci Galeriusza obecnych u Laktancjusza i Euzebiusza, sądząc, że autorom brakowało realnej wiedzy o wydarzeniach, które rozgrywały się w cesarskim pałacu, a opisując śmierć prześladowcy, inspirowali się biblijnymi opisami śmierci ludzi walczących z Bogiem³. Hipoteza ta spotkała się z pozytywnym przyjęciem i została powszechnie zaakceptowana⁴.

W tym studium chciałbym się przyjrzeć najczęściej pomijanemu w rozważaniach o rzeczywistym przebiegu choroby Galeriusza opisowi, którego autorem był Orozjusz. Jego *Historia adversus paganos* jest dziełem niezmiernie ciekawym, właściwie tworzyła ona chrześcijańską historiografię w łacińskiej Europie. Co prawda opis Orozjusza nie wnosi nic do poznania rzeczywistych przyczyn śmierci Galeriusza, ale sam w sobie jest ciekawy i pokazuje, w jaki sposób ten autor tworzył swoją narrację. W tym miejscu chciałbym podkreślić, że celem tego studium nie jest odtwarzanie przyczyn śmierci Galeriusza czy też przebiegu jego śmiertelnej choroby, gdyż z oczywistych powodów nie jest to możliwe. To co mnie interesuje, to sposób budowy opowieści przez Orozjusza⁵.

Orozjusz wspominał, że po wyborze Licyniusza, Galeriusz prześladował chrześcijan jeszcze w większym stopniu, niż czynili to Dioklecjan i Maksymilian Herkulijski. Cesarz

² Lact. Mort. Pers. 33, 1-11; Eus. Hist. Eccl. 8, 16, 3-5; Eus. V. Const. 1, 57; Orig. 3. O opisach chorób zewnętrznych narządów płciowych w starożytności patrz: M. Grmek, *Les Maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Paris 1983, s. 190-193. Dużo bardziej lakoniczni byli autorzy pogańscy. Tak Aureliusz Wiktor upatrywał przyczynę śmierci władcy w zakażeniu rany, nie precyzując, gdzie ona nastąpiła. Więcej miejsca poświęcił on pozyskiwaniu przez cesarza terenów dla osadnictwa w Panonii (Aur. Vict. 40, 9). Nieznany autor *Epitome de Caesaribus* wspominał, że była spowodowana zniszczeniem genitaliów (Epit. 40, 4). Zosimos wspominał o nieuleczalnej ranie, która nastąpiła podczas przygotowań Galeriusza do wojny z uzurpatorem, a zarazem jego zięciem, Maksencjuszem. Podczas tej wojny dowodzić miał Licyniusz (Zos. Hist. 1 2, 11). Główne źródło Orozjusza dla panowania tetarchów, Eutropiusz, wspominał jedynie śmierć cesarza, nie podając, jakie były tego przyczyny (Eutrop. 10, 4).

³ J. Moreau, *Lactance: De la mort des persécuteurs*, Paris 1954, s. 61.

⁴ J. Rougé, *Le De mortibus Persecutorum, 5e livre des Macchabées*, „Studia Patristica”, 12/1971, s. 135; Th. Africa, *Worms and the Death of Kings: A Cautionary Note on Disease and History*, „Classical Antiquity”, 1/1982, s. 12-14; J. Creed, *Lactantius: De Mortibus Persecutorum*, Oxford 1984, s. XXXVIII-XXXIX; J. Scheid, *La mort du tyran. Chronique de quelques morts programmées*, w: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9-11 novembre 1982)*, red. Y. Thomas, Rome 1984, s. 182; J.N. Adams, *A Medical Theory and the Text at Lactantius, Mort. Persec. 33.7 and Pelagonius 347*, „The Classical Quarterly”, 38/1988, s. 522-527; R. Suski, *O śmierci prześladowcy. Okoliczności śmierci Galeriusza*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, red. T. Derda, E. Wipszycka, Warszawa 1997, s. 123-152; F. Paschoud, *Richiamo di una verità offuscata: il secondo libro dei Maccabei quale modello del De Mortibus Persecutorum di Lattanzio*, w: *Constantinoprimum e dopo Constantino, Constantine before and after Constantine*, red. G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari 2012, s. 380; R. Suski, *Cesarz, wódz i prześladowca*, Kraków 2016, s. 349-371; H.A. Drake, *A Century of Miracles. Christians, Pagans, Jews, and the Supernatural, 312-410*, Oxford 2017, s. 182-187.

⁵ *Historia adversus paganos* Orozjusza w niewielkim stopniu wykorzystywana jest dla odtwarzania przebiegu historii. Jedyne dla rekonstrukcji wydarzeń z czasów najbliższych życia autora i dla republiki rzymskiej odgrywa ona większą rolę. Jest to efekt dużej lakoniczności autora (jedyne księgi piąta i szósta opowiadające o końcu republiki rzymskiej są bardziej szczegółowe) oraz zachowaniu zdecydowanej większości źródeł, z których korzystał Orozjusz, pisząc o Bliskim Wschodzie, Grecji, państwach hellenistycznych i cesarstwie rzymskim. *Historia adversus paganos* daje niepowtarzalną szansę przyjrzenia się sposobowi skracania materiału w pracach większych przez autorów prac krótszych. Dzieło Orozjusza nie jest typową epitome-brewiarium, jednak wykazuje olbrzymie podobieństwa do tych prac. O epitome patrz: I. Opelt, *Epitome, Reallexicon der Antike Christendum*, t. 5, Berlin 1962, s. 944-973; R. Suski, *The Epitome – Passive Copying or a Creative Reinterpretation of the Abridged Text, „Res Gestae”*, 5/2017, s. 25-34.

jednak rozchorował się, a jego ciało (klatkę piersiową) dopadła zgnilizna, narządy uległy rozkładowi, a wewnątrz zaległo się robactwo. Władca wymiotował albo wykastylwał robaki. Cesarz zabijał lekarzy, którzy nie mogli znieść smrodu. Jeden z nich wskazał, że chorobę zesłał Bóg i dlatego medycy nie mogą go uleczyć. Cesarz wydał edykty, które zakończyły prześladowanie, a sam, nie mogąc znieść cierpienia, popełnił samobójstwo⁶. W tym passusie jest kilka rzeczy ciekawych. Prześladowanie chrześcijan miało trwać lat dziesięć, choć w rzeczywistości trwało krócej⁷. Orozjusz twierdził też, że Galeriusz nie tylko straszliwie cierpiał, chorując, ale na koniec popełnił samobójstwo. To ostatnie stwierdzenie stoi w sprzeczności z tym, co wiadome jest o śmierci władcy. Żaden inny autor nie znał takiej wersji wydarzeń.

Opis śmierci Galeriusza zawarty w *Historia adversus paganos* Orozjusza różni się od dwóch najważniejszych autorstwa: Laktancjusza i Euzebiusza z Cezarei. Co prawda pojawia się w nim kilka elementów wspólnych, takich jak: choroba jako kara za grzechy, gnucie ciała, robaki, które trawiły nieszczęśnika za życia, smród, nieskuteczność i śmierć lekarzy oraz wydanie edyktu tolerancyjnego, ale pod wieloma względami jest on inny. Miejsce, w którym lęgną się robaki, nie jest to samo (klatka piersiowa zamiast mniej określonych wnętrzości) i w narracji Orozjusza to lekarz wskazał mu gniew Boga jako przyczynę choroby, a sam władca popełnił samobójstwo.

Do tego nie jest oczywiste, czy Orozjusz znał *De Mortibus Persecutorum* Laktancjusza⁸. W tym miejscu tego nie widać⁹. Myślę, że z dużą dozą prawdopodobieństwa można uznać, że brak jest u niego śladu lektury tego dzieła. W przypadku *Historia ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei Orozjusz znał ją za pośrednictwem tłumaczenia na łacinę, które sporządził Rufin z Akwilei. Przy czym opis Rufina jest w tym miejscu dosyć swobodną interpretacją przekazu Euzebiusza z Cezarei, a nie dosłownym tłumaczeniem z oryginału. Rufin pisał o zaostreniu się prześladowania chrześcijan i zabijaniu tysięcy wyznawców prawdziwego Boga. Pijaństwo dodawało cesarzowi okrucieństwa. W końcu boska opatrność przyszła

⁶ Oros, 7, 28, 11-13 „porro Galerius occiso Seuero Licinius imperatorem creavit. cumque persecutionem a Diocletiano et Maximiano missam ipse atrocioribus edictis adcumulauisset ac postquam per annos decem omni genere hominum exhaustis prouincias, putrefacto introrsum pectore et uitalibus dissolutis, cum ultra horrorem humanae miseriae etiam uermes eructaret neque medici ultra iam foetorem ferentes crebro iussu eius occiderentur: a quodam medico constantiam ex desperatione sumente increpatus, iram Dei esse poenam suam atque ideo a medicis non posse curari, edictis late missis Christianos de exiliis reuocauit. ipse autem cruciatus non sustinens uim uitae suae adtulit”.

⁷ Wielkie prześladowanie zaczęło się od pierwszego antychrześcijańskiego edyktu wydanego przez Dioklecjana 23 lutego 303 roku. Galeriusz umarł w maju 311 roku. Część badaczy uważa, że Orozjusz liczył czas prześladowania od pierwszego edyktu Dioklecjana po edyktie mediolańskim (A.T. Fear, *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, Liverpool 2010, s. 363; M.-P. Arnaud-Lindet, *Orose, Histoires contre les païens*, t. 3, Paris 1991, s. 66). Tyle, że Orozjusz nie wspominał edyktu mediolańskiego. Wyjaśnienie tej liczby lat jest chyba łatwiejsze. Orozjusz zaakcentował czas trwania wielkiego prześladowania. Zapewne dla uzyskania efektu retoryczno-teologicznego. Dziesięć lat największej próby dla chrześcijaństwa jak dziesięć plag egipskich. Już wcześniej przytaczał on paralelę między liczbą prześladowań a plagami w Egipcie (Oros. 7, 27, 1-16).

⁸ Część badaczy uważała, że Orozjusz, opisując upokorzenia, jakie stały się udziałem Waleriana po dostaniu się do perskiej niewoli, wzorował się na przekazie Laktancjusza. A. Polichetti, *Le 'historiae' di Orosio e la 'storiografia ecclesiastica' occidentale (311-417 d.C.)*, Naples 2000, s. 154; A.T. Fear, op. cit., s. 355; P. van Nuffalen, *Orosius and the Rhetoric of History*, Oxford 2012, s. 94.

⁹ Porównując świadectwa Laktancjusza i Orozjusza, nie sposób jest zauważyć wpływu tego pierwszego na drugiego. A. Polichetti był zdania, że Orozjusz jedynie w jednym miejscu wzorował się na Laktancjuszu, w opisie niedoli cesarza Waleriana w perskiej niewoli. Patrz A. Polichetti, op. cit., s. 171. Tyle że, opisując pobyt Waleriana u Szapura I, Orozjusz inspirował się raczej *Epitome de caesaribus* niż *De mortibus persecutorum*, a w rezultacie najprawdopodobniej można wykluczyć znajomość *De mortibus persecutorum* Laktancjusza przez Orozjusza.

z pomocą chrześcijanom¹⁰. Cesarz spuchł, a jego wnętrzności zaczęły gnić. Ból zaczął się w klatce piersiowej, pochłoniął wszystkie wnętrzności. Przez ropiejące wrzody roiły się fale niezliczonych robaków. Smród był nie do zniesienia, do cierpiącego nie mogli zbliżyć się lekarze, większość z nich Galeriusz kazał uśmiercić. Jeden z lekarzy jednak trafnie przekazał cesarzowi, że choroba nie jest ludzka, a boska, i jej przyczyną było prześladowanie¹¹. Po czym Rufin przełożył edykt tolerancyjny Galeriusza. Po zacytowaniu edyktu, który zniósł prześladowanie chrześcijan, Rufin nie wykazywał zainteresowania dalszymi losami Galeriusza i nie informował czytelnika o samej śmierci cesarza.

Opis choroby Galeriusza zawarty u Orozjusza bardzo przypomina ten obecny u Rufina z Akwilei. Jeden jest po prostu streszczeniem drugiego. Z jednym wyjątkiem. Rufin z Akwilei nic nie wspomina o samobójstwie Galeriusza, zgon cesarza nie zainteresował go. Co więcej, żadne inne źródło nie wspominało o tym fakcie. Do tej pory przypisanie samobójczej śmierci Galeriuszowi nie przykuło uwagi komentatorów. M.P. Arnaud-Lindet przypomina o istnieniu toposu przeciwnika Boga, ale jej komentarz jest bardzo lakoniczny¹². A.T. Fear zwracał uwagę na podobieństwo pomiędzy opisem śmierci Heroda Wielkiego oraz Galeriusza, a także na brak tej informacji u św. Hieronima i Eutropiusza¹³. Oczywiście powodowane jest to dużą trudnością w skomentowaniu tego miejsca. Milczenie autorów o tak niezwykłym wydarzeniu jak samobójstwo cesarza, który nie został zmuszony do tego przegraną wojną lub pewnością, że znajdzie się na łasce swoich wrogów, byłoby tak niezwykle, że można wykluczyć, aby informacja o targnięciu się cesarza na swoje życie mogła być prawdziwa. Pozostaje pytanie, czemu Orozjusz przypisał samobójstwo władcy, który go nie popełnił.

Aby wyjaśnić nietypowość wzmianki Orozjusza o okoliczności śmierci władcy, można sformułować kilka hipotez. Po pierwsze Orozjusz mógł pomylić Galeriusza (Maximianusa) z Maksymianem Herkulijskim, który jakoby miał popełnić samobójstwo lub został zmuszony

¹⁰ Ruf. Hist. Eccl. 8,16,1 „Sed cum per decem continuos annos in orientis partibus similis etiam Maximiani principis erga Christianos fuisset grassata crudelitas et innumera hominum milia deum verum colentium neci dedisset cumque vires crudelitatis ac libidini suae indesinenter suggereret temulentia et neque consilium neque satietas finem ullum aut modum inponeret, adest cultoribus suis divina providentia et quos per ignem probaverat, educit rursus ad refrigerium. ipsum namque auctorem sceleris ultio divina corripuit”.

¹¹ Ruf. Hist. Eccl. 8,16,1 “et ille, qui laetis ac saginatis carnibus incedebat superbus, inflatis subito visceribus subpuritisque distenditur. in profundioribus dehinc pectoris partibus obortum vulnus totos intrinsecus viscerum secessus tabo serpente depascitur post etiam fistulis quibusdam in superficiem purulentis meatibus adaptis de interioribus putrefacti vulneris venis ebullire undatim coepit innumera vermium multitudo. foetor vero tam intolerabilis erat, ut nullus omnino ne medicorum quidem propius posset accedere, quod carnes satis laetae et in omni luxuria nutritae graviorem ex corruptione nidorem putredinis exhalabant. denique plerosque medicorum, quod nec morbo aliquid mederi nec vim foetoris tolerare possent, interfici iubet. in quibus cum quidam iugulandus potius quam medicaturus adsisteret, inspiratus a deo: “cur”, inquit, “imperator; erras et quod deus infert, ab hominibus putas posse revocari? nec humanus est iste morbus nec a medicis curatur. sed recordare quanta in servos dei egeris quamque in religionem divinam impius et profanus extiteris, et intelleges, unde tibi sint poscenda remedia, nam et ego quidem mori cum ceteris potero, tu tamen a medicis non curaberis. Tunc primum se Maximianus hominem esse intellexit et scelerum suorum immanitatem recordatus primo omnium errasse se et impie egisse profitetur et velut satisfacere incipit deo. tum deinde convocatis his, qui in officio publico sibi parebant, legem scribi et confestim emitti iubet, qua non solum a Christianis desinat persecutio et arceatur omnis iniuria, verum et reaedificari eorum permittentur ecclesiae, ut solitis cultibus et obsecrationibus vacantes etiam pro ipsius salute excelso supplicent deo”. Analiza różnic między przekazem Euzebiusza a Rufinem patrz: T. Christiansen, *Rufinus of Aquileia and the Historia Ecclesiastica, Lib. VIII-IX, of Eusebius*, Copenhagen 1989, s. 184-200.

¹² M.-P. Arnaud-Lindet, *Orose*, op. cit., s. 143.

¹³ A.T. Fear, op. cit., s. 370. Patrz: A. Lippold, *Orosius. Die antike. Weltgeschichte in christlicher Sicht*, Band 2, Zürich 1986, s. 287.

do tego¹⁴. Nomina obu cesarzy są takie same. Orozjusz jednak nie myli ich ze sobą, a okoliczności ich śmierci były zupełnie inne. Opisał on pochycenie Maksymiana Herkulijskiego i zamordowanie go¹⁵. Samobójczą śmiercią skończył także Maksymin Daja, siostrzeniec Galeriusza i prześladowca. Także tutaj okoliczności śmierci były inne¹⁶. A Orozjusz opisał, jak cesarz znalazł śmierć pod Tarsem, przygotowując się do wojny z Licyniuszem¹⁷. Tak więc nie sposób wytłumaczyć dodania informacji o samobójstwie Galeriusza pomyleniem przez niego tych dwóch cesarzy. Po drugie Orozjusz mógł w tym miejscu uzupełnić materiał zaczerpnięty z *Historia Ecclesiastica* Rufina z Akwilei o przekaz pochodzący z innego źródła. Autorem owej niezachowanej do czasów współczesnych pracy musiałyby być chrześcijanin. Trudno oczekiwać, aby poganie przypisali Galeriuszowi śmierć z własnej ręki. Przede wszystkim dlatego, że autor musiałyby postrzegać chorobę i śmierć cesarza jako rezultat kary boskiej, gniewu Boga na cesarza. Niestety nic nie wiadomo o istnieniu takiego źródła. Wreszcie po trzecie informacja o popełnieniu samobójstwa mogła zostać wymyślona przez samego Orozjusza. W tym miejscu trzeba przypomnieć, że Orozjusz nie był pasywnym autorem, który niewolniczo streszczał wywoły innych. Starł się odnaleźć ukryty sens teologiczny, który stał za wydarzeniami historycznymi. To niestety prowadziło go do czasami zbyt pochopnych wniosków¹⁸. Orozjusz w opowieściach o wydarzeniach sprzed wielu wieków odnajdywał argumenty apologetyczne, które służyły mu do odpięcia zarzutów współczesnych mu pogan.

Na początku rozważań należy zwrócić uwagę na passus z *Historia adversus paganos*, z którego pochodzi opis śmierci Galeriusza. Jest on elementem dłuższej narracji relacjonującej dzieje cesarstwa od śmierci Konstancjusza Chlorusa po jedynowładztwo Konstantyna Wielkiego. Orozjusz zadeklarował, że przedstawił los, jaki spotkał prześladowców¹⁹. Ta część tekstu kończy się stwierdzeniem, że wszyscy pomocnicy wielkiego prześladowania zostali

¹⁴ Pan. Lat. 6 (7), 20, 3-4; Lact. Mort. Pers. 30, 1-6; Eus. V. Const. 1, 47.

¹⁵ Oros. 7,28,9-10 „Herculius Maximianus, persecutor et ex Augusto tyrannus, confirmatum iam in imperio filium ueste ac potestate regia spoliare conatus, conuiciis autem ac tumultibus militum palam conterritus in Galliam profectus est, ut Constantino genero aequae dolis iunctus auferret imperium sed per filiam deprehensus et proditus, deinde in fugam uersus Massiliae oppressus et interfectus est”.

¹⁶ Lact. Mort. Pers. 49,1. Okoliczności śmierci Maksymina Daji patrz: T. Christensen, *C. Galerius Valerius Maximinus*, Kopenhavn 1973, s. 254-258.

¹⁷ Oros. 7,28,17 „Maximinus, persecutionis Christianorum incentor exsecutorque infestissimus, apud Tharsum, dum ciuile bellum contra Licinium disponit, interiit”.

¹⁸ Dobrze pokazuje to opis panowania Filipa Araba w *Historia adversus paganos*. Orozjusz oczywiście uważał go za chrześcijanina, co o tyle nie dziwi, że ta narracja obecna była u jego źródeł, które wyszły spod pióra chrześcijan. Orozjusz na tym jednak nie poprzestał. Uznał, że obchody tysiąclecia miasta Rzym miały charakter chrześcijański, bo żaden autor nie opisywał uroczystej procesji na Kapitol i złożenia tam ofiar. Rzeczywiście w pracach, które na pewno czytał Orozjusz, takiej informacji nie ma. Były one jednak niezwykle lakoniczne i jedynie wymieniały uroczystość bez opisywania jej (Hier. Chron. p. 217d (Helm); Eutrop. 9, 3). Gdyby Orozjusz czytał więcej prac dotyczących historii III wieku, to znalazłby opowieść o ofiarach składanych podczas tego święta (Aur. Vict. Caes. 28, 2-7). Z mojego punktu widzenia ważne jest, że w tym passusie Orozjusz wnioskował na podstawie dwóch bardzo lakonicznych źródeł, które prowadziły go do rozważań teologiczno-historycznych, które są jego własnym pomysłem, a które są błędne. W innych przypadkach wypaczał on – ze względów apologetycznych – sens opowieści znanej ze źródeł, z których korzystał. Dobrze to oddaje jego narracja o Kleitose Czarnym. Patrz: R. Suski, *Orozjusz i zabójstwo Kleitosa Czarnego (Oros. III 18.8-9)*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Inchantis”, 4/2019, s. 107-125.

¹⁹ Oros. 7, 28,4.

zglądzeni²⁰. W tym passusie głównym źródłem Orozjusza było *Breviarium* Eutropiusza. Orozjusz nie przepisywał tekstu swojego źródła, a sparafrazował je. Część informacji zaczerpnął z *Chronicon* św. Hieronima (wyrzucenie chrześcijan przez Licyniusza z pałacu)²¹ i *Historia Ecclesiastica* Rufina z Akwilei (opis choroby Galeriusza). Tak więc Orozjusz opierał się w tej narracji o jedno przewodnie źródło, ale uzupełnił je dwoma następnymi. To, co ważne i ciekawe, Orozjusz dodał od siebie komentarze, które są istotne dla jego przekazu. O ile Eutropiusz krytykował Konstantyna Wielkiego za żądnię władzy nad światem, która pchnęła go do wojny z Licyniuszem, jego powinowatym²², oraz za zamordowanie przez niego Licyniusza, mimo złożonej poprzednio przysięgi²³, to Orozjusz usprawiedliwiał poczynania władcy. Według Orozjusza Konstantyn Wielki rozkazał zabić Licyniusza, gdyż bał się, że za przykładem Maksymiana Herkulijskiego będzie on chciał wrócić do władzy²⁴. Wszystko to miało udowodnić jego tezę o karach zsyłanych przez Boga na przeciwników Kościoła oraz pokazać słusznie postępujących chrześcijan i złych wrogów tej religii. W każdym razie Orozjusz dla pokazania losów prześladowców nie znalazł długiego opisu choroby Galeriusza w swoim przewodnim źródle. Uzupełnił to miejsce, korzystając z innego źródła. To pokazuje znaczenie dla niego passusu o śmierci Galeriusza. Śmierci cesarza przeznaczył on więcej miejsca niż zgonowi innych tetrarchów.

Aby unaocznic los prześladowców, Orozjusz opowiadał o losach Sewera²⁵, Maksymiana Herkuliskiego (*interfectus est*)²⁶, Galeriusza, Maksymina Daji (*interiit*)²⁷, Maksencjusza (*interfectus est*)²⁸ oraz Licyniusza (*occidi*)²⁹. Czterech wśród tych sześciu cesarzy Orozjusz wprost nazywał prześladowcami (wyjątki to Sewer i Maksencjusz). A Sewera (zgodnie z prawdą) pomocnikiem Galeriusza. Orozjusz podkreślał, że wszyscy pomocnicy wielkiego prześladowania zostali zglądzeni³⁰: Licyniusz został stracony, a pozostali zostali zabici (Sewer, Maksymian Herkulijski, Maksencjusz) lub stracili życie w kontekście wojny (Maksymin Daja)³¹. W tym miejscu trzeba wskazać, że u Orozjusza istnieje korelacja między sposobem

²⁰ Oros. 7, 28, 21 „quamuis omnibus iam ministris nefariae persecutionis extinctis hunc quoque in quantum exere potuit persecutorem digna punitio flagitare”.

²¹ Hier. Chron. p. 230 f (Helm).

²² Eutrop. 10, 5.

²³ Eutrop. 10, 6.

²⁴ Oros. 7, 28, 20.

²⁵ Oros. 7, 28, 8.

²⁶ Oros. 7, 28, 9-10.

²⁷ Oros. 7, 28, 17.

²⁸ Oros. 7, 28, 16.

²⁹ Oros. 7, 28, 18-22.

³⁰ Oros. 7, 28, 21.

³¹ Orozjusz pominął w tym wyliczeniu Dioklecjana. Wygląda na to, że o twórcy tetrarchii Orozjusz po prostu zapomniał. Jest to o tyle dziwne, że część źródeł przedstawia śmierć Dioklecjana jako efekt popełnienia samobójstwa (Lact. Mart. Pers. 42). Dostyc łatwo jest jednak to wytłumaczyć. Ze źródeł, które Orozjusz znał, to św. Hieronim jedynie wspominał, w którym roku ten cesarz zmarł, bez wdawania się w szczegóły (Hier. Chron. p. 230d). Opisując wydarzenia lat 305-324, Orozjusz posługiwał się głównie *Breviarium* Eutropiusza, które w tej części narracji nie odnotowało śmierci twórcy tetrarchii. Brewiarzysta wspominał ją wcześniej, opisując abdykację Dioklecjana i szczęśliwą „emeryturę” byłego cesarza (Eutrop. 9, 28). Być może Orozjusz uznał, że śmierć Dioklecjana nie pasuje do jego tezy. Brak opisu zgonu Dioklecjana potwierdzałby, że Orozjusz prawdopodobnie nie znał *De mortibus persecutorum* Laktancjusza. Zawarta u tego autora narracja bardzo pasowałaby do myśli zawartej w tym passusie Orozjusza. O śmierci Dioklecjana patrz: T.D. Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass- London, 1982, s. 31-32; J.B. Nakamura, *When did Diocletian die? New evidence for an old problem*, “Clas-

śmierci a oceną postaci. Pozytywne postacie umierają śmiercią naturalną, we własnym łóżku. Tymczasem negatywnie oceniani giną otruci (Tyberiusz, Klaudiusz), zamordowani (Kaligula, Witeliusz, Domicjan, Kommodus, Maksyminus Trak czy Aemilianus) lub popełniają samobójstwo (Neron czy Othon)³². Śmierć cesarza w łóżku, nawet jeśli była efektem długotrwałej choroby (i tak straszliwej, jak chcą autorzy chrześcijańscy), mogła jawić się Orozjuszowi jako zbyt mało dramatyczna i mógł sądzić, że nie potwierdza ona jego tezy o rozprawieniu się przez Boga z przeciwnikami Kościoła.

Do tego Orozjusz w dziełach, które z całą pewnością znał (Eutropiusz, św. Hieronim, Rufin z Akwilei), nie mógł znaleźć bezpośredniej przyczyny śmierci Galeriusza. Św. Hieronim i Eutropiusz po prostu wspomnieli śmierć władcy bez podania żadnych szczegółów³³. Rufin zaś nawet śmierci Galeriusza nie odnotował. U niego narracja o końcu Galeriusza skończyła się na podaniu treści edyktu kończącego prześladowania. Następnie do tego cesarza on już nie wracał. Tak więc nic nie wiadomo, aby Orozjusz miał realną wiedzę o przyczynach śmierci imperatora, ale prezentowana przez niego wersja wydarzeń była z zgodna z występującym w jego dziele przeświadczeniem o związku między rodzajem śmierci a moralnością władcy.

W tym miejscu trzeba się zastanowić, co o samobójstwie sądził Orozjusz. Przypisanie Galeriuszowi zadania sobie śmierci mogło wynikać z przekonania Orozjusza, że jest to najlepszy koniec dla złego prześladowcy, który wadzi się z Bogiem. W Biblii opisano dokonanie samobójstwa przez pięć osób. Cztery z nich wspomniane są w Starym Testamencie, a ostatnia w Nowym Testamencie. Zadali sobie śmierć w Biblii: Samson, Saul, Achitofel, Zimri i Judasz. Jedynie w jednym przypadku chodzi o postać pozytywną, która zginęła wraz z wrogami Izraela, Filistynami. Samson zginął, ale – obaliwszy kolumny – miał zabić więcej wrogów Izraela, niż zrobił to przez całe swoje życie³⁴. To jest jednak dosyć specyficzny przypadek, gdzie ofiara z własnego życia ma na celu zabicie wielu wrogów³⁵. Kolejnym z biblijnych samobójców jest król Saul. Król rzucił się na miecz podczas walk z Filistynami³⁶. Najpierw Bóg wskazał Samuelowi Saula na pierwszego króla Izraela, co potwierdziło losowanie w Mispa³⁷. Następnie jednak Saul nie wykonał polecenia Boga i nie

sical Philology³⁷, 98/2003, s. 283- 289; W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main 2001, s. 914-934.

³² H.W. Goetz, *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt 1980, s. 95. W tym jednak miejscu należy zaznaczyć, że sytuacja jest jednak bardziej skomplikowana, niż zakłada niemiecki badacz. Orozjusz opisał śmierć wymienionych przez H.W. Goetza tak jak inni autorzy. Jego opinia o wyżej wymienionych imperatorach nie różniła się od powszechnie przyjmowanych ocen w historiografii łacińskiej. Rządy Klaudiusza są postrzegane przez Orozjusza lepiej niż przez jego przewodnie źródło dla pierwszego wieku, czyli Swetoniusza. Dotyczy to jednak nie postaci cesarza, a jego panowania i stoją za tym względy apologetyczne.

³³ Eutrop. 10, 4; Hier. Chron. p. 229f (Helm).

³⁴ Sdz 16,28-30.

³⁵ Podobny do opowieści o śmierci Samsona jest jeszcze jeden tekst obecny w II Księdze Machabejskiej. Demetriusz Nikanor wysłał żołnierzy, aby pochwycili Razisa, pobożnego członka starszyny, w Jerozolimie (2 Mach 14,38-41). Ten próbował przebić się mieczem, kiedy był osaczony ze wszystkich stron. „Wolał bowiem w szlachetny sposób umrzeć, aniżeli złoczyńcom wpaść w ręce” (2 Mach 14,42). Razis jednak chybił, ale udało mu się wbiec na mur i zeskoczyć na żołnierzy, którzy mieli go zabić. Ci jednak się rozstąpili i Razis roztrzaskał się o ziemię. Nie umarł jednak od razu. Rzucił się jeszcze na żołnierzy i tak zakończył życie. O śmierci Razisa patrz: J.W. van Henten, *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People*, Leiden 1997, s. 85-123.

³⁶ 1 Sm 31,4.

³⁷ 1 Sm 9-10.

wymordował pokonanych Amalekitów, przez co zgrzeszył³⁸. W rezultacie Bóg odrzucił Saula i wyznaczył Dawida na władcę Izraela³⁹. Następnie Saul miał wymordować kapłanów w Nob, gdyż pomagali Dawidowi⁴⁰, poradził się wiedźmy z Endor, która wywołała dla niego ducha Samuela, a ten przepowiedział mu klęskę w starciu z Filistynami, przypomniał, że Bóg od niego odstąpił i uczynił go swoim wrogiem⁴¹. Kolejny samobójca, Achitofel, był doradcą króla Dawida, który poparł bunt Absaloma. Kiedy buntownik był bliski klęski, Achitofel powiesił się⁴². Następnym samobójcą jest Zimri, dowódca połowy rydwanów króla Izraela Eli. Spiskował przeciw swojemu królowi: kiedy ten był pijany, Zimri zamordował go. Następnie wymordował cały ród obalonego króla, zabił jego krewnych i przyjaciół⁴³. Panowanie Zimriego trwało jednak zaledwie 7 dni. Kiedy lud Izraela dowiedział się o jego zdradzie, wówczas wybrał na monarchę Omriego. Zimri schronił się w Tirsie, a kiedy miasto zostało zdobyte, Zimri podpalił pałac królewski i zginął w nim. Autor Pierwszej Księgi Królewskiej wydał negatywny osąd o królu, obwiniając go o grzechy, które spowodowały jego upadek⁴⁴. Ostatnim, piątym samobójcą w Biblii (i jedynym w Nowym Testamencie) jest Judasz, który się powiesił, gdyż wydał Jezusa⁴⁵.

Jak widać, czterech z pięciu samobójców zostało przedstawionych w Biblii negatywnie. Trzech z nich zdradziło swoich zwierzchników czy nauczycieli, okazało się wiarołomcami. Judasz wydał Jezusa, a Saul wystąpił przeciw Bogu. Tak więc w Biblii samobójcami są wiarołomcy lub wrogowie Boga. Dzieje Apostolskie opisują wydarzenie, w którym św. Paweł powstrzymał strażnika w Filipi przed samobójstwem, kiedy został w cudowny sposób uwolniony z więzienia⁴⁶. O ile w księgach Nowego Testamentu nie ma wprost zakazu samobójstwa, to nie ma też pozytywnego na nie spojrzenia⁴⁷. W judaizmie także niechętnie patrzono na samobójstwo. Józef Flawiusz opisywał je jako bezbożność⁴⁸. obrońcy Masady, mimo że postanowili pójść za wzorem Eleazara i odebrać sobie życie, ostatecznie nie zdecydowali się na popełnienie samobójstwa. Mężczyźni sami zabili swoje żony i dzieci, a następnie wybrano dziesięciu, którzy zabijali pozostałych mężczyzn. Na koniec wśród tych dziesięciu jedynie jeden wybrany przez losowanie zabił się, reszta wcześniej zakończyła życie z jego ręki⁴⁹.

Chrześcijanie w większości byli wroddzy samobójstwu lub milczeli o nim (Tertulian, św. Cyprian, św. Justyn Męczennik)⁵⁰. Jedynie w nielicznych przypadkach w IV wieku można się spotkać z pozytywną oceną zadania sobie śmierci przez ludzi Kościoła. Euze-

³⁸ 1 Sm 15,1-35.

³⁹ 1 Sm 16,1-13.

⁴⁰ 1 Sm 22,6-23.

⁴¹ 1 Sm 28,3-35.

⁴² 2 Sm 17,23.

⁴³ 1 Krl 16,9-14.

⁴⁴ 1 Krl 16,15-19.

⁴⁵ Mt 27,5.

⁴⁶ Dz 16,27-28.

⁴⁷ Samobójstwo w Nowym Testamencie patrz: D.W. Amundsen, *Suicide and Early Christian Values*, w: *Suicide and Euthanasia: Historical and Contemporary Themes*, opr. B.A. Brody, Dordrecht 1989, s. 77-96.

⁴⁸ Ios. BJ. III 5-6 (365-386).

⁴⁹ Ios. BJ. VII 9 (389-401).

⁵⁰ D.W. Amundsen, op. cit., s. 111-117.

biusz relacjonuje opowieść o matce i jej dwóch córkach pochodzących z Antiochii, które wolały skoczyć do rzeki niż uratować życie poprzez złożenie ofiar bogom. Biskup Cezarei nie krytykował ich⁵¹. Bardzo podobną opowieść przytoczył także św. Ambroży. Św. Pelagia, jej siostra i matka, aby nie zostać zgwałcone, rzuciły się do rzeki. On także nie krytykował tych samobójczych śmierci⁵².

Chrześcijanie zdecydowanie częściej potępiali samobójstwo niż poganie. Już Laktancjusz krytykował pogan: Sokratesa, platoników czy Katona Młodszeo, za stosunek do śmierci. Uważał, że skazuje ono dusze na wieczną karę w piekle⁵³. Euzebiusz z Cezarei w samobójstwie Piłata widział karę za grzechy⁵⁴. Bardzo dużo miejsca samobójstwu poświęcił św. Augustyn w *De civitas Dei*. Był on niezmiernie krytyczny wobec samobójstwa. Dla niego jest to zamordowanie osoby niewinnej, czyli złamanie piątego przykazania „nie zabijaj”⁵⁵. Wskazywał on, że w Piśmie Świętym brak jest nakazów, które usprawiedliwiałyby zadanie sobie śmierci dla uzyskania życia wiecznego lub dla pozbycia się zła⁵⁶. Nie usprawiedliwia się samobójstwa obawą przed karą⁵⁶. Nie jest ono wyrazem wielkości ducha, lecz słabością, gdyż większą mocą jest przetrwanie ciężkich czasów niż ucieczka w śmierć⁵⁷. Św. Augustyn uważał, że w przypadku gwałtu hańba spoczywa tylko na gwałcicielu, a nie na ofierze⁵⁸. Nie powinno się unikać grzechu przez popełnienie innego⁵⁹. Jego przekonania w tym względzie sprawiły, że potępił Lukrecję, która popełniła samobójstwo, ponieważ ją zgwałcono. Jej wybór rozumiał jako efekt słabości⁶⁰. Potępił też Theombrota za skoczenie z muru po przeczytaniu pism Platona o nieśmiertelności duszy. Wskazał, że był to czyn raczej wielki niż mądry, a sam Platon nie popełnił samobójstwa ani do niego nie zachęcał⁶¹. Potępił też Katona Młodszeo, wskazując, że jego bliscy go ratowali, a on sam nie zalecał samobójstwa swojemu synowi. Według św. Augustyna Katon Młodszy popełnił samobójstwo, gdyż nie chciał, aby Cezar mógł zbić kapitał polityczny na ułaskawieniu go lub dlatego, że wstydział się, że Cezar mógł okazać się łaskawy wobec niego⁶². Biskup z Hippony bardziej doceniał Regulusa niż Katona Młodszeo, gdyż po kłęsce z rąk Kartagińczyków znosił ich niewolę⁶³. Dla św. Augustyna uczynek biblijnego Samsona usprawiedliwiał jedynie rozkaz ze strony Ducha Świętego. Zabójstwo jest usprawiedliwione jedynie wtedy, kiedy realizuje się prawo (lub gdy realizuje się sprawiedliwe prawo)⁶⁴. Św. Augustyn odwołał się również do przypadku chrześcijanek, które przed prześladowcami i gwałcicielami rzuciły się do rzeki. Według niego taki czyn usprawiedliwiony jest tylko z rozkazu Boga. Jeśli czyn nastąpił

⁵¹ Eus. Hist. Eccl. 8,12,3-4. Patrz: D.W. Amundsen, op. cit., s. 121-122.

⁵² Ambr. Virg. 3,7,32-39. Patrz: D.W. Amundsen, op. cit., s. 122.

⁵³ Lact. Div. Inst. 3, 18-19. Patrz: D.W. Amundsen, op. cit., s. 117-119.

⁵⁴ Patrz: D.W. Amundsen, op. cit., s. 119.

⁵⁵ August. Civ. Dei. 1,20.

⁵⁶ August. Civ. Dei. 1,17.

⁵⁷ August. Civ. Dei. 1,22.

⁵⁸ August. Civ. Dei. 1,18.

⁵⁹ August. Civ. Dei. 1,25.

⁶⁰ August. Civ. Dei. 1,19.

⁶¹ August. Civ. Dei. 1,22.

⁶² August. Civ. Dei. 1,23.

⁶³ August. Civ. Dei. 1,24.

⁶⁴ August. Civ. Dei. 1,21.

z własnej woli, to nie ma on usprawiedliwienia⁶⁵. Tak więc św. Augustyn odegrał istotną rolę w potępieniu samobójstwa przez zachodnie chrześcijaństwo⁶⁶.

U Orozjusza nie ma zbyt dużo informacji o samobójcach. Nie wspomina on postaci biblijnych, takich jak Saul czy Samson. Nie wymienia też Lukrecji. Odnotowuje samobójstwo Katona Młodszeo, ale nie komentuje jego czynu. Podobnie jest lakoniczny w innych miejscach, gdy mówi o zadaniu sobie śmierci. Niemniej istnieją podstawy do sądu, że oceniał on samobójstwo negatywnie. Przekształcił opowieść zaczerpniętą być może z Waleriusza Maksymusa o żołnierzu, który popełnił samobójstwo, gdyż podczas wojen domowych zabił swojego brata⁶⁷. Inaczej interpretował opowieść niż Waleriusz Maksymus. Dla Orozjusza wojna domowa była moralną deprawacją, czyn żołnierza nie może być usprawiedliwiony, nawet jeśli nie wiedział, że zabił brata, to zamordował współobywatela. W tej sytuacji popełnienie samobójstwa nie było przykładem pobożności w trudnych okolicznościach, ale bezbożności⁶⁸. Orozjusz opisywał samobójstwo kobiet w czasie bitwy pod Vercellae jako godne pożałowania⁶⁹. Tak więc można założyć, że dla Orozjusza popełnienie samobójstwa było czymś złym. Jednocześnie jako jedyny przypisuje je prześladowcy, który wystąpił przeciw Bogu i powinien ponieść za to karę, a jednak umarł we własnym łóżku⁷⁰. Głosił on sąd, że wszyscy prześladowcy zostali zgładzeni⁷¹. Samobójcza śmierć Galeriusza pasowała do jego apologetycznej wizji, miał powód, aby tak ją przedstawić.

W tym miejscu można się zastanowić, czy w *Historia adversus paganos* można znaleźć sytuacje, w których Orozjusz przedstawiał wydarzenia nieznanne z zachowanych źródeł lub bardzo mocno wypaczające sens prac autorów, z których korzystał, czy popełniał proste błędy, albo zbyt pochopnie i nierozważnie streszczał inne dzieła. To pozwoli ocenić, czy Orozjusz jest wiarygodnym autorem, jak dużą posiadał wiedzę o przeszłości. Sytuacji, w których przekaz zawarty w *Historia adversus paganos* jest wątpliwy, jest dosyć dużo. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na kilka z nich. Orozjusz pomylił Konstancjusza II z Konstansem⁷², uczynił z cesarzy Pupienusa i Balbinusa braci⁷³, Treboniana Gallusa nazywał niepoprawnie za Eutropiuszem Gallusem Hostylianem⁷⁴, dla niego Helena z Adiabene

⁶⁵ August. Civ. Dei. 1,26.

⁶⁶ Patrz: D.W. Amundsen, op. cit., s. 123-141.

⁶⁷ Oros. 5, 19, 12-16.

⁶⁸ P. van Nuffalen, op. cit., s. 95-97.

⁶⁹ Oros. 5, 16, 17-20. Patrz: P. van Nuffalen, op. cit., s. 127-128.

⁷⁰ Opisywał on, jak za każdym prześladowaniem następowała zemsta Boga (Oros. 7, 26, 9). Według niego Bóg na ziemi słusznie i sprawiedliwie karze prześladowców za uczynki. Dla Orozjusza Walens poniósł śmierć spalony żywcem w czasie bitwy pod Adrianopolem, a ogień podłożyli ci, którzy przez niego po śmierci będą płonąć z powodu ochrzczenia ich jako arian (Oros. 7,33,19).

⁷¹ Oros. 7,28,21.

⁷² Oros. 7,29,6.

⁷³ Oros. 7,19,3.

⁷⁴ Oros. 7,21,4.

była chrześcijanką⁷⁵, podobnie jak matka Aleksandra Sewera, Julia Mamea⁷⁶. W opowieści o uzurpacji Maksencjusza pomyliło mu się to, kto przybył z willi z Lukanii (zamiast Maksymiana Herkulijskiego, wspominał o jego synu)⁷⁷. Być może też niezbyt dokładnie pamiętał z *Breviarium* Eutropiusza, ile bitew stoczył Galeriusz z Persami w pierwszej fazie wojny przeciw nim⁷⁸. Trudno powiedzieć, dlaczego Orojusz nazwał bitwę pod Gaugamelą bitwą pod Tarsem⁷⁹. Wiele z tych błędów było nadinterpretacjami Orojusza, który wysnuł zbyt daleko idące wnioski ze swoich źródeł. Tak na przykład Rufin z Akwilei nazwał Julię Mameę pobożną kobietę (*de raris religiosa femina*), która słuchała nauk Orygenesusa, co Orojusz zinterpretował jako wyznawanie chrześcijaństwa⁸⁰. Orojusz, polemizując z Justynem, twierdził, że w jego czasach własność ziemska i podatki wyglądają tak samo w Egipcie, jak opisano to w biblijnej Księdze Rodzaju⁸¹. Nie przyszło mu do głowy sprawdzić, jak wyglądały podatki w Egipcie w czasach, w których żył.

Po części było to efektem metody pracy ze źródłami, jaką posługiwał się Orojusz. Tak jak już wspominałem, wbrew dawnym przesądom Orojusz nie był biernym autorem, który jedynie przepisywał swoje źródła, ale tworzył ciekawą wizję, która była zgodna z apologetycznym charakterem *Historia adversus paganos*. W przeszłości chciał on odnaleźć dowody na poparcie swoich tez. Czasami, aby udowodnić swoją koncepcję historii, mocno przeinterpretowywał wydarzenia rozgrywające się w przeszłości. Dodawał też od siebie komentarze, których nie sposób było odnaleźć w jego źródłach. Tak na przykład usprawiedliwiał Konstantyna Wielkiego za stracenie Kryspusa i Licyniusza II⁸² czy Licyniusza⁸³. To co pokazuje inteligencję autora, który chciał pokazać pewne postacie historyczne z lepszej strony, niż czyniły to jego źródła, prowadziło jednak do zupełnie innego ukazania historii, przesunięcia akcentów w stosunku do jego poprzedników⁸⁴. Czasami nadinterpretacje

⁷⁵ Oros. 7,6,12. Opowieść o wyznawaniu przez Helenę z Adiabene chrześcijaństwa znajduje się w jeszcze jednym źródle, czyli Movsesie Khorenatsi (pseudo-Mojżesz z Choren, Movses Khorenatsi, p. 177). Trudno powiedzieć, kiedy ta tradycja powstała, ale podobne przypisywanie różnym antycznym postaciom spotyka się w średniowieczu, co dobrze pokazuje cykl apokryfów poświęconych Pilatowi. Oczywiście nie można wykluczyć, że jacyś niezachowani autorzy przypisali Helenie nawrócenie na chrześcijaństwo. W tym jednak miejscu można zaproponować inną hipotezę. Sugeruje się, że Orojusz w tym miejscu posiłkował się *Historia Ecclesiastica* Rufina z Akwilei (A.T. Fear, op. cit., s. 332). Rufin za Euzebiuszem z Cezarei pisał, jak podczas wielkiego głodu w Judei Helena kupiła zboże w Egipcie i je rozdała. Potem pisał on, że chrześcijanie w Antiochii uczynili podobnie. A ponadto Helena pozostawiła po sobie grób w Jerozolimie. I podobno była królową Adiabenów (Ruf. Hist. Eccl. 2, 12, 1-2). Być może Orojusz uznał, że skoro Rufin pozytywnie wspominał królową, która pomogła mieszkańcom Judei, a potem pisał o chrześcijanach, to sama Helena również musiała być chrześcijanką. Zakładając tę hipotezę, nadinterpretowałby on swoje źródło. O konwersji Heleny na judaizm patrz: J. Ciecieląg, *Konwersja królewskiego domu Adiabene na judaizm*, w: *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, opr. E. Dąbrowa, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 331-339.

⁷⁶ Oros. 7,18, 7.

⁷⁷ Oros. 7,28, 5

⁷⁸ Oros. 7,25, 9. Patrz: W. Enßlin, *Zu Orosius VII 25,9 und zum Perserfeldzug des Cäsars Maximianus Galerius*, „Philologische Wochenschrift”, 60/1940, s. 669-671; ibidem, *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, München 1942, s. 36.

⁷⁹ Oros. 3,17,1-3.

⁸⁰ Ruf. Hist. Eccl. 6,21, 3-4

⁸¹ Oros. 1,8,9.

⁸² Oros. 7, 28,26.

⁸³ Oros. 7, 28,20.

⁸⁴ Eutropiusz podkreślał, że Konstantyn Wielki nakazał stracić szwagra wbrew przysiędze, kiedy ten ostatni był człowiekiem prywatnym. Pisał też, że cesarz pod wpływem szczęścia zmienił się (Eutrop. 10, 6). Według Orojusza

źródeł zawarte u Orozjusza zdradzają, że nie zaglądał do zbyt dużej liczby prac. Tak dosyć łatwo wytłumaczyć, dlaczego Pupienus i Balbinus zostali opisani przez Orozjusza jako bracia. Otóż według jego źródła Eutropiusza po śmierci Gordiana I i Gordiana II wybrano władcami trzy osoby, z których dwie miało niskie pochodzenie. Być może Orozjusz wysnuł wniosek o bliskim pokrewieństwie tych dwóch imperatorów, skoro miało ich łączyć podobne pochodzenie. Nikt poza Orozjuszem nie sądził, że Pupienus i Balbinus byli spokrewnieni ze sobą⁸⁵. Gdyby Orozjusz korzystał z jakichś nieznanych współcześnie źródeł, to raczej powinien nie popełniać takich błędów.

To prowadzi do trzech obserwacji. Po pierwsze, duża część faktów wspomnianych przez Orozjusza w siódmej księdze *Historia adversus paganos*, które nie są znane z innych źródeł, są efektem błędów i nadinterpretacji poczynionych przez Orozjusza. Po drugie, jego wiedza o przebiegu wydarzeń, jakie miały miejsce w wieku III i pierwszej połowie IV wieku była dosyć płytka, niektóre z tych pomyłek to kwestie dosyć elementarne. Po trzecie, część przeinaczonych faktów zawartych w *Historia adversus paganos* pasuje do apologetycznego charakteru tego dzieła. O ile nie ma pewności, że znane są wszystkie źródła Orozjusza, to w tym miejscu nie tylko mijał się on z tym, co wiadome jest o przyczynach zgonu cesarza. Wizja, którą przedstawił, pasuje do apologetycznego charakteru jego pracy, a zdarzało mu się mocno wypaczyć przekaz swoich źródeł.

Gdyby Orozjusz dopowiedział, że Galeriusz popełnił samobójstwo, to byłoby to więcej niż tylko nadinterpretacja. W tym miejscu trzeba poszukać podobnych sytuacji. Takich, w których Orozjusz opowiada historię nie tylko nieznaną z innych źródeł, ale sprzeczną z nimi. Narrację, która ma wymiar apologetyczny, a dotyczy wydarzeń opisywanych przez tak wiele źródeł, że milczenie o wersji znanej z Orozjusza jest podejrzane. Otóż zaliczył on do wrogów chrześcijaństwa prefekta pretorianów Sejana⁸⁶. Tymczasem ze źródeł wynika jedynie, że Sejan był wrogi judaizmowi, a nie chrześcijaństwu⁸⁷. Narracja Orozjusza o zmianie charakteru u Tyberiusza po sprzeciwie senatu wobec cesarskich planów uznania Chrystusa za Boga zawiera fakty, których historyczność była poddawana krytyce przez jego źródła⁸⁸. Przypisał on zamordowanie Druzusa Młodszego Tyberiuszowi, choć jego źródło (Tacyt) wprost pisało, że takie plotki są absurdalne i nieprawdziwe⁸⁹.

Jedno wydaje się pewne. Opis ostatnich chwil Galeriusza u Orozjusza nie zgadza się z innymi znanymi narracjami dotyczącymi śmierci tego cesarza w bardzo istotnym aspekcie. Żaden inny znany autor nie wspominał o samobójstwie cesarza. Oczywiście, zawsze można zaryzykować hipotezę, że Orozjusz posługiwał się nieznanym źródłem. Nie można wykluczyć tej możliwości. Co prawda dla pogan samobójstwo nie miałooby wyjątkowego moralnego, ale okoliczności zgonów imperatorów zawsze wzbudzały zainteresowanie autorów.

Konstantyn Wielki, pamiętając przykład swojego teścia Maksymiana Herkulijskiego, rozkazał zabić Licyniusza, choć ten był człowiekiem prywatnym, aby nie próbował ponownie uzurpować sobie władzy cesarskiej na zgubę państwa (Oros. 7, 28, 20). Jeszcze lepiej widać to po opisie stracenia Kryspusa. Orozjusz wspominał, że nie wie, jakie były powody stracenia syna przez Konstantyna Wielkiego, ale zaznacza, że cesarz skierował przeciw potomkowi miecz zemsty, przeznaczony do karania bezbożnych (Oros. 7,28,26).

⁸⁵ Eutrop. 9,2; Oros. 7,19,3.

⁸⁶ Oros. 7, 4, 5-7.

⁸⁷ Philo, Leg. 159-161; Euseb. Hist. Eccl. 2 5, 7; Ruf. Hist. Eccl. 2, 5, 7; Hier. Chron. p. 176d.

⁸⁸ Oros. 7, 4,5-10.

⁸⁹ Oros. 7,4,9.

Skrócenie sobie życia z powodu choroby byłoby tak niezwykle w przypadku rządzącego, że milczenie o tym znanych źródeł byłoby trudne do wytłumaczenia, nawet jeśli weźmie się pod uwagę ich lakoniczność i fakt, że wiele prac powstałych w IV wieku przypadło. W przypadku chrześcijan zadanie sobie śmierci było grzechem. Galeriusz był prześladowcą, więc takie pożegnanie się z tym światem powinno zostać zauważone, gdyż pokazywało, jak kończą wrogowie prawdziwej religii. W bezpośrednim źródle Orozjusza o chorobie cesarza brakowało informacji o samym zgonie cesarza. Wyżej wymienione przesłanki pozwalają zaryzykować postawienie bardzo ostrożnie hipotezy, że być może sam Orozjusz uzupełnił streszczenie passusu Rufina z Akwilei o śmiertelnej chorobie Galeriusza o informację o samobójstwie cesarza, gdyż uznał, że jako prześladowca musiał on zginąć.

Jeśli mam rację, to pochodzący z Hiszpanii prezbiter stworzył fakt, który pasował do apologetycznego charakteru jego pracy. Mam świadomość kontrowersyjności przedstawionego pomysłu. Niemniej inspirowanie się autorów chrześcijańskich opisami biblijnymi dla ukazania śmierci tego cesarza, brak tradycji ukazującej go jako samobójcę, niechęć do samobójstwa wśród chrześcijan, płytkość lektur Orozjusza o historii II-III wieku, nadinterpretowanie przez niego źródeł w duchu apologetycznym pozwalają postawić taką hipotezę, która jest alternatywą dla szukania nieznanego i niezachowanego źródła, z którego rzekomo korzystał. W końcu ktoś informacje o popełnieniu samobójstwa przez cesarza musiał wymyślić, a Orozjusz jest jedynym, który o tym wspominał.

Bibliografia

Źródła

- Ambroży św., *De Virginitate liber unus*, wyd. Ignazio Cazzaniga, Turin 1954 (cyt.: Ambr. Virg.).
- Augustyn św., *De Civitas Dei*, wyd. B. Dombart, A. Kalb, Turnhout 1955, „Corpus Christianorum. Series Latina”, t. 47 (cyt.: August. Civ. Dei).
- Aureliusz Wiktor, *Liber de cesaribus*, wyd. F. Pichlmayer, popr. R. Gründer, Leipzig 1970, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana” (cyt.: Aur. Vict. Caes).
- Epitome de caesaribus*, wyd. F. Pichlmayer, popr. R. Gründel, Leipzig 1970, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana” (cyt.: Epit.).
- Eutropiusz, *Breviarium ab urbe condita*, wyd. H. Droysen, Hannover 1879, „Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi”, t. 2; C. Santini, Stuttgart 1979, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana” (cyt.: Eutrop.).
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia Ecclesiastica*, wyd. E. Schwartz, Leipzig 1903-1909 (cyt.: Eus. Hist. Eccl.).
- Euzebiusz z Cezarei, *Vita Constantini*, wyd. F. Winkelmann, Berolini 1975 (cyt.: Eus. V. Const.).
- Filon z Aleksandrii, *Legatio ad Caium*, wyd. A. Pelletier, Paris 1972, „Les œuvres de Philon d’Alexandrie, publiées sous le patronage de l’Université de Lyon”, t. 32 (cyt.: Philo, Leg.).
- Hieronim św., *Chronikoi kanones*, wyd. R. Helm, Berlin 1913-1916, „Eusebius Werke“, t. 7, 1/2 (cyt.: Hier. Chron.).
- Józef Flawiusz, *De bello Iudaico*, wyd. A. Pelletier, t. 1-3, Paris 1975-1982, „Les Belles Lettres” (cyt.: Ios. BJ.).

- Laktancjusz, *De mortibus persecutorum*, wyd. J. Moreau, Lactance: *De la mort des persecuteurs*, t. 1-2, Paris 1954, „Sources Chrétiennes”, t. 39 (cyt.: Lact. Mort. Pers.).
- Laktancjusz, *Divinarum institutionum libri septem*, wyd. E. Heck, A. Wlosok, Leipzig 2012, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana” (cyt.: Lact. Div. Inst.).
- Movses Khorenatsi (Ps-Mojżesz z Chorene), wyd. A.B. Sargsyan, *Patmutyun Hayots*, Erevan 1991, Eng. Trans. R. Thomson, *History of the Armenians*, Cambridge 1978 (cyt.: Movses Khorenatsi).
- Origo Constantini Imperatoris*, wyd. J. Moreau, Leipzig 1961, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana” (cyt.: Orig.).
- Orozjusz, *Historia adversus paganos*, wyd. C. Zangemeister, Leipzig 1882, „Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum”, t. 5; M.P. Arnaud-Lindet, *Histoire contre les paiens*, Paris 1991, „Les Belles Lettres” (cyt.: Oros.).
- XII Panegyrici Latini*, wyd. E. Galletier, *Panegyriques latins*, 3 vols. Paris 1949, 1952, 1955, „Les Belles Lettres” (cyt.: Pan. Lat.).
- Rufin z Akwilei, *Historia Ecclesiastica*, wyd. E. Schwartz, Th. Mommsen, Eusebius Werke, t. 2, 1-3, Berlin 1999 (cyt.: Ruf. Hist. Eccl.).
- Zosimos, *Historia Nova*, wyd. L. Mendelssohn, Leipzig 1867, z tłum. franc. F. Paschoud, Paris 1971-1989, „Les Belles Lettres” (cyt.: Zos. Hist.).

Opracowania

- Adams J.N., *A Medical Theory and the Text at Lactantius, Mort. Persec. 33.7 and Pelagonius 347*, „The Classical Quarterly”, 38/1988, s. 522-527.
- Africa Th., *Worms and the Death of Kings: A Cautionary Note on Disease and History*, „Classical Antiquity”, 1/1982, s. 1-17.
- Amundsen D.W., *Suicide and Early Christian Values*, w: *Suicide and Euthanasia: Historical and Contemporary Themes*, red. B.A. Brody, Dordrecht 1989, s. 77-153.
- Arnaud-Lindet M.-P., *Orose, Histoires contre les paiens*, t. 3, Paris 1991.
- Barnes T.D., *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass- London, 1982.
- Christensen T.C., *Galerius Valerius Maximinus*, Kopenhagen 1973.
- Christiansen T., *Rufinus of Aquileia and the Historia Ecclesiastica, Lib. VIII-IX, of Eusebius*, Copenhagen 1989.
- Cieciela J., *Konwersja królewskiego domu Adiabene na judaizm*, w: *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, red. E. Dąbrowa, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2010, s. 331-339.
- Drake H.A., *A Century of Miracles. Christians, Pagans, Jews, and the Supernatural, 312-410*, Oxford 2017.
- Enßlin W., *Zu Orosius VII 25,9 und zum Perserfeldzug des Cäsars Maximianus Galerius*, „Philologische Wochenschrift”, 60/1940, s. 669-671.
- Enßlin W., *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, München 1942.
- Fear A.T., *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, Liverpool 2010.
- Goetz H.W., *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt 1980.
- Grmek M., *Les Maladies à l'aube de la civilisation occidentale*, Paris 1983.
- Henten van J.W., *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People*, Leiden 1997.
- Kuhoff W., *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt am Main 2001.

- Lippold A., *Orosius. Die antike. Weltgeschichte in christlicher Sicht*. Band 2, Zürich 1986.
- Moreau J., *Lactance: De la mort des persécuteurs*, „Sources Chrétiennes”, t. 39, Paris 1954.
- Nakamura J.B., *When did Diocletian die? New evidence for an old problem*, „Classical Philology”, 98/2003, s. 283- 289.
- Nuffalen van P., *Orosius and the Rhetoric of History*, Oxford 2012.
- Opelt I., *Epitome*, w: *Reallexicon der Antike Christendum*, t. 5, Berlin 1962, s. 944-973.
- Paschoud F., *Richiamo di una verità offuscata: il secondo libro dei Maccabei quale modello del De Mortibus Persecutorum di Lattanzio*, w: *Constantinoprima e dopo Constantino, Constantine before and after Constantine*, red. G. Bonamente, N. Lenski, R. Lizzi Testa, Bari 2012, s. 373-380.
- Polichetti A., *Le 'historiae' di Orosio e la 'storiografia ecclesiastica' occidentale (311-417 d.C.)*, Naples 2000.
- Rougé J., *Le De mortibus Persecutorum, 5e livre des Macchabées*, „Studia Patristica”, 12/1971, s. 135-143.
- Scheid J., *La mort du tyran. Chronique de quelques morts programmées*, w: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9-11 novembre 1982)*, red. Y. Thomas, Rome 1984, „Publications de l'École française de Rome”, t. 79, s. 177-193.
- Suski R., *Cesarz, wódz i prześladowca*, Kraków 2016.
- Suski R., *O śmierci prześladowcy. Okoliczności śmierci Galeriusza*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, red. T. Derda, E. Wipszycka, Warszawa 1997, s. 123-152.
- Suski R., *Orozjusz i zabójstwo Kleitosa Czarnego (Oros. III 18.8-9)*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis”, 4/2019, s. 107-125.
- Suski R., *The Epitome – Passive Copying or a Creative Reinterpretation of the Abridged Text*, „Res Gestae”, 5/2017, s. 25-34.